

Часнок І. Ч. (Мінск)

Ускладненне наратыўнай арганізацыі

ў тэкстах М. Гарэцкага, К. Чорнага, В. Казько

У беларускім літаратуразнаўстве шмат адкрытых пытанняў, звязаных з прымяненнем нараталагічнай тэорыі пры аналізе пэўных твораў. На сённяшні дзень нараталагічны аспект надзвычай актуальны. Як вядома, у мастацкім тэксце *«Наратыўная інтэнцыянальнасць выказвання складаецца з дзвюх падзей – рэфэрэнтнай (пра якую наведамляецца) і камунікатыўнай (само наведамленне як падзея)»* [8, с. 300]. У нараталогіі менавіта сам працэс расповеду, у якім ужо ёсць інтэрпрэтацыя выкладзеных падзей, прызнаецца найважным.

Мэта нашай работы – вызначыць, якім чынам у беларускім рамане выяўлялася тэндэнцыя да ўскладнення наратыўнай арганізацыі твораў (на прыкладзе «Віленскіх камунараў» Максіма Гарэцкага, «Сястры» Кузьмы Чорнага і «Хронікі дзетдомаўскага саду» Віктара Казько) і чым гэта было выклікана.

У XX стагоддзі беларускімі пісьменнікамі ствараліся як тэксты з традыцыйнай наратыўнай арганізацыяй, для якой быў характэрны лінейны аповед (з выкарыстаннем рэтраспекцыі і лірычных адступленняў), выразная сістэма апавядальных інстанцый і пунктаў гледжання, так і з ускладненай, спецыфічнай. Ускладненне выяўлялася ў мадыфікаваным выяўленні наратыўных катэгорый у тэксце, у «расшчапленні» структуры наратыву, у сумяшчэнні некалькіх нарацый-субдыскурсаў у межах дыскурсу аднаго тэксту, у наяўнасці «прыхаваных» пунктаў гледжання і г. д.. Звернемся да саміх твораў.

Яшчэ М. Бахцін у сваёй кнізе *«Эстэтыка слоўнай творчасці»* пісаў: *«Пісьменнік – гэта той, хто ўмее працаваць на мове, знаходзячыся па-за мовай, хто валодае дарам непрамога гаварэння»* [2, с. 288–289]. У беларускай літаратуры такім талентам валодаў М. Гарэцкі, пра што сведчыць яго выдатны раман «Віленскія камунары». У савецкія часы, калі ўлада і цензура патрабавалі ад пісьменнікаў адзінай лініі, якая б адпавядала афіцыйнай ідэалогіі (узгадаем, што большая частка беларускіх пісьменнікаў у 30-я гг. была рэпрэсавана, асабліва тыя, хто прытрымліваўся нацыянальных традыцый), творцы, якія не маглі і не хацелі яе прыняць, былі вымушаны выпрацоўваць новыя наратыўныя стратэгіі, што дапамагло ім выказаць свае ідэі, аднак не выратавала ад катаванняў і заўчаснай смерці. М.Гарэцкаму ўдалося ў

«Віленскіх камунарах» сказаць больш, чым было магчыма, праз наратыўныя фігуры і складаную сістэму перадачы пунктаў гледжання.

У «Віленскіх камунарах» выкарыстоўваецца форма аповеду блізкая да сказавай. Наратар валодае меншай кампетэнтнасцю ў параўнанні з абстрактным аўтарам, мае своеасаблівую манеру аповеду, выкарыстоўваецца стылізацыя пад гутарковае маўленне. Наратарская ацэнка і ацэнка абстрактнага аўтара не супадаюць. Аднак гэта не «чысты» сказ, бо і сам Мышкаў аповед вельмі часта выходзіць за межы як яго разумовага кругагляду, так і яго моўнай кампетэнцыі. Часта аповед выбіваецца са стылю Мышкавага «расказвання» і ў многіх урыўках нельга адназначна вызначыць змены апавядальнага ракурсу.

Больш аб'ёмнай свядомасць персанажа робіць іронія. Іронія ўводзіць у тэкст М.Гарэцкага водгалас другой свядомасці (носьбіта іншага пункту гледжання), становіцца падставай для поліфаніі, якая была адзначана многімі даследчыкамі (М.Стральцоў, Д. Бугаёў, Л. Корань, В. Губская).

У пэўныя моманты аўтарскі пункт гледжання напрамую выказваецца праз перадачу Мышкам слоў іншых персанажаў. Вось якія словы, што прагучалі на сходзе, успамінае Мацей Мышка: «...усё роўна *большавізм у Расіі скончыцца агульнаю разнёю, тады ўмяшаюцца іншыя дзяржавы і наведуюць парадак, а рускі мужык і рабочы павінен будзе заплаціць ім за тую «дапамогу» вялікую кантрыбуцыю»* [4, с. 246-247]; «*найбольш даводзіў, што большавікі зусім не інтэрнацыяналісты, а тыя ж маскалі, кацапы, і што пад іх уладаю можна будзе гаварыць толькі па-руску»* [4, с. 247]; «*А большавікі хочуць, каб усе кветкі страцілі свой прыгожы прыродны колер, каб пабляклі ўсе ў адзін шэры, нудны, аднастайны тон...*» [4, с. 248]. Мяркуем, што ў гэтых выказваннях якраз гучыць голас аўтара. Такое смелае, катэгарычнае слова выразна вылучаецца ў агульнай моўнай плыні рамана.

Наратыўная арганізацыя «Віленскіх камунараў» характарызуецца ўскладненнем спосабаў перадачы пункту гледжання. Фармальна наратар (суб'ект маўлення) на працягу твора застаецца адзін, аднак ім выяўляюцца два суб'екты свядомасцей, якія прадстаўляюць розныя пункты гледжання: пункт гледжання Мацея Мышкі, які знаходзіцца навідавоку, і пункт гледжання аўтара. Складаная сістэма аповедных інстанцый выкарыстоўвалася пісьменнікам для «зашыфроўкі» ідэй рамана: дзеля гэтага М. Гарэцкі зрабіў галоўным героем неадукаванага чалавека з масы.

У якасці другога прыкладу ўскладнення наратыўнай арганізацыі тэксту ў беларускай прозе ХХ ст. разгледзім ранні імпрэсіяністычны раман Кузьмы Чорнага «Сястра».

У асабліва наватарскім [6, с. 75] першым буйным творы пісьменніка звяртае на сябе ўвагу катэгорыя ўнутранай падзейнасці. Паводле В. Шміда, падзейнасць з'яўляецца абавязковай катэгорыяй для любога наратыўнага тэксту. Саму падзею даследчык вызначае як змену зыходнай сітуацыі: ці знешняй сітуацыі ў апавядальным свеце, ці ўнутранай сітуацыі таго ці іншага персанажа (ментальныя падзеі) [10, с. 13].

Падзейнасць у рамане «Сястра» менавіта ўнутраная: яна звязана з пераменамі, што адбываюцца ў душы, у характары герояў. Ментальныя перамены адлюстроўваюцца праз чорнаўскі псіхалагізм. Таму псіхалагічны аналіз займае такое вялікае месца ў стылі пісьменніка. Як пісаў А. Адамовіч, «*псіхалагічная драма чалавека, яго напружаны роздум і пакутліва вострыя перажыванні – аснова кампазіцыі ў К. Чорнага*» [1, с. 37]. Падкрэслім, што і ўвесь сюжэтны рух звязаны з унутраным рухам у душы персанажаў.

Ключавым звязом у тэксце, што звязвае герояў, падзеі (у тым ліку і тыя, што адбыліся ў мінулым), з'яўляецца вобраз Мані. Нельга пагадзіцца з меркаваннем, што вобраз Мані нічога асаблівага не нясе [7, с. 61]. Лісты, напісаныя гераіняй, падаюцца ў творы як прыступкі да падзей, пасля іх змяняецца светапогляд, настрой, жыццё герояў. Любая згадка пра Маню здольна паўплываць на жыццё і думкі цэнтральных фігур рамана.

Самым важным у рамане, на наш погляд, з'яўляецца праблематызацыя і выяўленне ментальных пошукаў Ваці Браніслаўца. У сувязі з гэтым можна вылучыць макрападзею – спасціжэнне чалавекам (Вацем) свету і сябе самога.

Менавіта праз унутраную ментальную падзейнасць прэзентуюцца ў творы канфліктныя сітуацыі: спачатку ўспрыняцце рэчаіснасці, пасля эмоцыі, затым успаміны, думкі і, нарэшце, пераасэнсаванне, новае стаўленне да чагосьці (а ў перспектыве – да жыцця). Так, напрыклад, Ірмалевіч пасля сустрэчы з Ватасонам пераасэнсоўвае мінулае, свае паводзіны, адчувае няёмкасць і сорам за сябе ранейшага. Казімер прыходзіць да высновы, што «*Абрам слаўны... Моцны чалавек... Ён ніколі ні на што не скардзіўся, а рабіў моцна і ўпарта*» [9, с. 78]. Такія змены ў стаўленні да іншых людзей і ў дачыненні да самога жыцця можна лічыць унутранай падзеяй: чалавек выходзіць за межы сваёй былой прыніжанасці і былога кругагляду, светапогляду. Тут асабліва выяўляюцца такія крытэрыі падзейнасці, як кансекутыўнасць [10, с. 18] і незваротнасць [10, с. 12].

У рамане «Сястра» аналітычны псіхалагізм (уменне бачыць рэчаіснасць найперш менавіта праз псіхалогію – уражанне + успрыняцце

+ усведамленне-асэнсаванне + развагі, думкі) робіцца асновай для раскрыцця ўнутранай падзейнасці, якая ўпершыню ў беларускай прозе пачынае паслядоўна дамінаваць над падзейнасцю знешняй.

Трэці абраны намі прыклад ускладнення наратыўнай арганізацыі тэксту – «Хроніка дзетдомаўскага саду» В. Казько. У рамане В. Казько піша: *«Памяць, як сабака, усё рве і рве ланцуг, рыскае, кідаецца ў бакі, шукаючы след, здаецца, знаходзіць яго, бярэ, набывае веры і губляе яе»* [5, с. 68]. І гэтыя словы самога пісьменніка з’яўляюцца найбольш трапнай і ўдалай характарыстыкай нарацыі ў яго творы.

Наратар лёгка пераскоквае з расповеду ад першай асобы і аўтабіяграфічнасці да расповеду ад імя выразна акрэсленых персанажаў – нібыта падзеі ўбачаны вачыма Мар’яна, Сідара, Сноўдалы, Уладзіка (гаворачы пра герояў у трэцяй асобе). Калі апавядальнік апісвае падзеі, сны герояў, дае ацэнку пэўным з’явам у вёсцы, ён знаходзіцца нібы дзесьці збоку, як старонні назіральнік. А калі возьмем пачатак рамана: *«У ТОЙ ДЗЕНЬ Я ВЫБРАЎ не лепшую дарогу, тую, па якой хадзіў у дзяцінстве»* [5, с. 3], – то заўважым, што В. Казько звяртаецца да аўтабіяграфічнасці. Тут асоба пісьменніка стаіць на першым плане. Менавіта ён з’яўляецца героем, вачыма якога паказваецца чытачу свет.

Раман адзначаецца фрагментарнасцю як выяўленнем «разбуранасці» наратыва. Эксперыменты з прасторавымі асацыяцыямі, сумяшчэнне розных часавых пластоў ствараюць асаблівы тып светаадчування [3, с. 743]. Такое светабачанне з’яўляецца звяном, што, нягледзячы на пэўную фрагментарнасць, абрывістасць, аб’ядноўвае ўсе гэтыя “адшчэпленыя” часткі і разам з матывамі і лейтматывамі спрыяе стварэнню ўражання кампазіцыйна-сюжэтнай цэласнасці. Важным з’яўляецца і тое, што ўсе фрагменты рамана аб’яднаныя вобразам памяці аўтара.

Раман «Хроніка дзетдомаўскага саду» – гэта плённы пошук філасофскага, інтэлектуальнага дыскурсу: В. Казько спрабаваў мадэрнізаваць колькасна развітую савецкую і раннюю паслясавецкую прозу – кансерватыўную ў стылёвым сэнсе, даволі манатонную па дыскурсах, праз нарацыю.

З прааналізаваных намі тэкстаў вынікае, што ўскладненне наратыўнай арганізацыі назіралася яшчэ ў беларускіх раманах 20-30-х гг. ХХ ст. і было абумоўлена не толькі ўнікальнасцю таленту кожнага з пісьменнікаў, але і агрэсіўнасцю цэнзуры, грамадскімі абставінамі. У паслясавецкія часы ўскладненне наратыўнай будовы стала тэндэнцыяй, якая была звязана з імкненнем аўтараў да арыгінальнасці і непасрэднасці. У кожным з разгледжаных намі прыкладаў наратыўная арганізацыя мае пэўную інтэнцыю і выконвае свае функцыі.

1. Адамовіч А. Маштабнасць прозы – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 200 с.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.
3. Васючэнка П. Віктар Казько // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. Том 4. Кніга I. 1966-1985 – Мінск: Бел. навука, 2002. – С. 729–749.
4. Гарэцкі М. Віленскія камунары. Раман-хроніка – Мінск: Беларусь, 1965. – 356 с.
5. Казько В. Хроніка дзетдомаўскага саду. Раман – Мінск: Маст. літ., 1987. – 430 с.
6. Корань (Сінькова) Л. Цукровы пеўнік: Літ.крыт. арт. – Мінск. : Маст.літ., 1996. – 286 с.
7. Навуменка І. Ранні Кузьма Чорны – Мінск.: Бел. навука, 2000. – 95 с.
8. Тюпа В. Нарратологический анализ // Анализ художественного текста: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений. 3-е изд., стер. М.: Академия, 2009. – С. 300-328.
9. Чорны К. Збор твораў: У 8-мі т. / Пад рэд. А. М. Адамовіча – Мінск: Маст. літ., 1973. – Т.3. – 544 с.
10. Шмид В. Нарратология – М.: Языки славянской культуры, 2003 – 312 с.